

Наталія Малиновська (м. Острого Рівненської обл.),
к.політ.н., ст. викладачка
кафедри політології та національної безпеки
Національного університету «Острозька академія»

УРИВКИ З ІСТОРІЇ КРИМСЬКИХ ТАТАРОК У НАЦІОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ КРИМУ 1905–1917 РОКІВ: ГЕНДЕРНИЙ АНАЛІЗ КОМЕМОРАЦІЙ В УКРАЇНІ

На початку ХХ століття на Кримському півострові активізується національний кримськотатарський рух. Розуміючи необхідність суспільної підтримки національних ідей, потребу освіти, розвитку культурного життя, просвітники та лідери кримських татар Ісмаїл Гаспринський і муфтії Номан Челебіджихан були великими прихильниками політики емансипації. Вбачаючи необхідність рівності прав жінок і чоловіків, вони обґрунтовували поєднання демократичних свобод та релігійних догм ісламу.

Не буде перебільшенням говорити про те, що емансипація стала певним викликом для кримських татар, рушійною силою змін, яка допомогла сформувати плеяду жінок-лідерок, була в основі ідеї кримськотатарської нації і її майбутнього. Ще у XVIII–XIX століттях, після анексії Криму Російською імперією у 1783 році, кримськотатарська жінка вважалася безправною та ізольованою від зовнішнього світу, вела закритий спосіб життя, а її спілкування обмежувалося родинним колом¹.

Післямладотурецької революції стала відчутно зростати секуляризація татарського життя, почалося активне розкріпачення жінок, знижувався авторитет мулл. Варто підкреслити, що саме турецьке зрушення до лібералізму і революція 1908 року стимулювали прогресивні зміни в середовищі кримських татар. Ці зміни в передвоєнний період забезпечили несподіваний, на перший погляд, розмах жіночого руху в бурхливому 1917 році. А розкутість і високий освітній рівень жінок, безсумнівно, є важливим компонентом пробудження нації, могутнім стимулом формування національної спільності².

На початку ХХ століття Бахчисарай перетворюється на один із передових центрів руху за емансипацію жінок-мусульманок. У 1905 році, після скасування цензури царським маніфестом, у місті розпочався випуск першого у мусульманському світі спеціалізованого видання для мусульманок – журналу «Алемі нісван» («Жіночий світ»), який виходив кримськотатарською мовою. Засновником журналу був Ісмаїл Гаспринський, а редакторкою – донька Гаспринського, 20-річна Шефіка. Для Гаспринського це була третя спроба видання жіночого журналу³. У 1906 році вийшло чотири номери, з 1908 по 1910 роки журнал не видавався. В останньому номері 1907 року Шефіка написала: «Було вирішено призупинити видання журналу для того, щоб дати можливість відпочити «Терджиману». У 1910 році вийшло 26 випусків, у 1911 році – 49, таким чином перетворюючи журнал у щотижневий видання і змінюючи його вектор до науково-просвітницького наповнення. Варто зазначити, що читали його і далеко за межами Криму, зокрема в Туркестані, Єгипті. Але надалі випуск «Alem-i nisvan» російська влада заборонила без жодних пояснень. Спроба відновити журнал у 1917 році не увінчалася успіхом.

Не випадково саме у Бахчисарай у квітні 1917 року відбувся перший жіночий мітинг, на якому Шефіку обрали головою жіночого мусульманського комітету. «Цей мітинг став

¹ Малиновська Н. Гендерна політика кримських татар у націотворчих процесах першої половини ХХ століття // Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах», м. Рівне, 11–12 травня 2018 р. – URL: http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Malynovska_N..pdf (дата звернення: 08.03.2019).

² Вяткин А. Р. Мусульманский Крым к началу XX века: между небытием, пантюркизмом и суверенизацией. – URL: <http://islamology.in/journal/article/download/48/45> (дата звернення: 08.03.2019).

³ Перша спроба видання самостійного жіночого журналу «Тербій» («Виховання») була у 1887 році, але він проіснував недовго. У 1891 році Гаспринський видавав додаток до газети «Перекладач-Терджиман» – «Кадин» («Жінка»).

знаменним початком зміни в положенні тюркської жінки. Вперше в історії тюрків та ісламу жінка виявилася покликаною до суспільного життя, випрямила спину і сказала собі: «І я піду», – писала Шефіка Гаспринська⁴.

Шефіка також виступила ініціаторкою створення кримськотатарського жіночого руху «Виконавчий комітет мусульманок Криму», діяльність якого була спрямована на визнання за жінками-мусульманками всіх прав, захист материнства та дитинства, входження мусульманок до всіх сфер суспільної і професійної діяльності. Була важливою участю Шефіки в поширенні ідей емансипації, надання рівності прав жінкам та чоловікам.

Маючи повне сприяння і захист кримського муфтія Номана Челебіджихана, жінки брали активну участь у розбудові освітньої мережі, впровадженні ідеї спільного навчання, розвитку національного руху і захисту прав жіноцтва. *«Якщо у тієї чи іншої нації жінки поряд з чоловіками залучені до участі у суспільному житті, є причетними до інтелектуальної діяльності, то така нація досягне успіхів, вона не загине, буде незнищеною та не зазнає занепаду»*, – писав на сторінках «Терджиману» Н. Челебіджихан⁵.

Упродовж квітня-травня 1917 року мусульманські жіночі комітети з'явилися в Євпаторії, Феодосії, Керчі, інших містах і менших населених пунктах Криму. Координував їхню діяльність «Комітет жінок Акмечеті», утворений 24 квітня 1917 року. 24–27 квітня 1917 року представниці Криму взяли участь у роботі Всеросійського з'їзду мусульманок у Казані, який проголосив політичну і соціальну рівність жінок і чоловіків, необхідність поширення на жінок виборчого права, несправедливість калиму та багатоженства, необов'язковість хіджабу. Делегатки утворили Тимчасове центральне бюро мусульманок Росії. Мусульманський феміністичний рух перебував у 1917 році у Криму на підйомі – кримські татарки активно працювали в освітніх і виховних закладах, пресі, з'являлися в театрах і на вечірках, стали фактором суспільного і політичного життя. Зокрема, їх обрали до муніципалітетів на перших демократичних виборах у липні 1917 року. Наприклад, за мусульмансько-українським списком гласним міської думи Сімферополя стала М. Абдураманчикова.

17 серпня 1917 року у Сімферополі розпочалося зібрання представниць мусульманських жіночих комітетів Криму. Вони ухвалили низку пропозицій щодо захисту прав жінок і утворили Центральний комітет мусульманських жінок (Жіночий кримський обласний комітет). Його головою обрали Ільхаміє Тохтар, заступницею голови – Шефіку Гаспринську, секретарем – Зейнеб Амірхан (інше прочитання прізвища – Емірджанова), представницею комітету при шариатському суді – Х. Шамседін⁶.

У жовтні 1917 р. в Сімферополі на з'їзді громадських та народних організацій, під час якого було прийняте рішення скликати I Курултай кримськотатарського народу, серед учасників було 20 жінок. На ньому прийняли програму, яка дозволяла жінкам разом з чоловіками брати участь у виборах.

Восени 1917 року під час виборів першого кримськотатарського Курултаю у Криму до національних представників було обрано 76 осіб: 24 представники з Ялти, 19 – з Сімферополя, 16 – з Феодосії, 11 – з Євпаторії, 6 – з Перекопа. З них також були обрані чотири жінки: Ільхаміє Тохтар, Хатідже Авджи (Ялтинський повіт), Аніфе Боданинська (Сімферопольський повіт) та Шефіка Гаспринська (Євпаторійський повіт)⁷.

Із зібраних відомостей в книзі про Курултай А. Іванець віднаходить дані, що до Курултаю було обрано не чотири, а п'ять представниць-жінок. Аналіз доповіді мандатної комісії 17 грудня 1917 року дав змогу виявити серед 16 депутатів від Феодосійського повіту

⁴ Іванець А. Перший Курултай: від кримськотатарських установчих зборів до національного парламенту (1917–1918 рр.). Монографія. – Київ: КЛІО, 2018. – 160 с.

⁵ Кандим Ю. Не заросте травною поле бою. – Ічня: ПП «Формат», 2017. – 363 с.

⁶ Іванець А. Перший Курултай: від кримськотатарських установчих зборів до національного парламенту (1917–1918 рр.). Монографія. – Київ: КЛІО, 2018. – 160 с.

⁷ У тюркському і мусульманському світі це був перший випадок обрання жінок до органу конституційної влади. Це продемонструвало шлях демократії і прогресу мусульманського краю.

ім'я Аніфе Ханум Нурі Куртієвої. Вона працювала вчителькою та очолювала жіночий мусульманський комітет у Феодосії. Хоча ця комісія й зазначила, що депутатка не надала їй мандата, але вибори всіх депутатів затвердила. З огляду на прояв тенденції до завоювання політичних і громадянських прав кримськими мусульманками цікаво і те, що були жінки, які отримали мандат довіри від виборців, але через певні причини зняли свої кандидатури. Так, у Сімферопольському повіті обрали М. Абдураманчикову, яка зняла свою кандидатуру на користь іншого кандидата⁸.

Участь і виборність жінок продемонстрували прогресивність і демократичність мусульманського Криму. Це перший випадок в тюркському та ісламському світі, коли до законодавчого органу могли обирати і обиралися жінки, більше того – здобули перемогу.

На жаль, на сторінках історії залишилося вкрай мало інформації про життя і діяльність кримських татарок. Більше відомостей про участь цих жінок пов'язані із кримськотатарським рухом, і можемо тільки здогадуватися, як склалася їхня доля. Однак те, що їх обрали до складу I Курултаю кримських татар, беззаперечно свідчить про впливовість і вагомість їхньої роботи.

Попри значимість процесу творення I Курултаю, відома мала кількість інформації про його делегатів і делегаток. Але з відомостей, які наявні, спробуємо відтворити найбільш повний життєпис та подивитися на важливість роботи делегаток I кримськотатарського Курултаю – Шефіки Гаспринської, Аніфе Боданинської, Ільхаміє Тохтар, Хатідже Авжди.

Найбільш відомою постаттю лишається **Шефіка Гаспринська**, лідерка кримськотатарського руху «Виконавчий комітет мусульманок Криму», редакторка першого в Криму мусульманського жіночого журналу «Alem-i nisvan» («Жіночий світ»), а також депутатка I кримськотатарського Курултаю 1917 року.

Спершу Шефіка отримала домашню освіту, перейнявши погляди батьків на становище сучасної кримськотатарської жінки. Далі вона навчалася в ліцеї, але переривала навчання, щоб допомагати батькові у його роботі. Завершуючи навчання в ліцеї, Шефіка повністю поринає у видавничу справу. У цей же період Шефіка знайомиться і виходить заміж за політичного діяча, одного із засновників Азербайджанської Демократичної Республіки, прем'єр-міністра Азербайджану Насіб-бека Усуббекова.

Попри батьківський спадок, з ім'ям Шефіки Гаспринської пов'язане не менше здобутків. Одним з них є розвиток жіночого мусульманського руху, що є доволі унікальним явищем для ісламського світу. У 1917 році рішенням Національного уряду кримськотатарського народу Шефіка була призначена директоркою Сімферопольського жіночого педагогічного училища (Дар-уль-муаллімін).

Після розгрому Національного самоврядування кримськотатарського народу Шефіка залишає Крим і переїжджає в Азербайджан до чоловіка, де організовує педагогічне училище. Через три роки національний азербайджанський уряд повалили, а її чоловіка розстріляли. Це змусило Шефіку емігрувати до Туреччини. Тут пройшла решта її життя, яке вона присвятила соціальній сфері. Вона працювала завідуючою сирітського будинку, а згодом заснувала і очолила «Союз кримськотатарських жінок» у Стамбулі. Крім цього, Шефіка займалася проблемами кримськотатарських емігрантів і благодійністю.

Шефіка Гаспринська померла у 1975 році у віці 88 років у Туреччині.

Аніфе Боданинська, в дівочтві Аніфе Ісмаїл, народилася в Акмесджиті у 1890 році. У 18 років Аніфе вийшла заміж за Алі Боданинського. Брала активну участь у кримськотатарському національну русі. Її обрали делегаткою Всекримського мусульманського з'їзду у березні 1917 року. Як членкиня Мусульманського жіночого комітету вела роз'яснювальну роботу серед жительок Акмесджита.

У листопаді 1917 році Аніфе обрали делегаткою Курултаю, а вже в лютому 1918 року брала участь в заходах з порятунку Н. Челебіджихана із севастопольської в'язниці.

⁸ Іванець А. Перший Курултай: від кримськотатарських установчих зборів до національного парламенту (1917–1918 рр.). Монографія. – Київ: КЛЮ, 2018. – 160 с.

Аніфе була вірною і відважною соратницею свого чоловіка Алі Боданинського. Восени 1919 року денікінська контррозвідка заарештовує кримськотатарських діячів. У цей час Алі Боданинського в Криму не було, разом з деякими іншими товаришами він пішов з більшовиками. У кінці серпня денікінська контррозвідка арештувала Аніфе, щоб виманити з підпілля її чоловіка.

У в'язниці Аніфе захворіла на тиф. Вже помираючою, її відпустили на волю, але її виходила одна татарська жінка. Будинок Боданинських опечатали, згодом пограбували. Певний час їхні діти перебували в сусідів, а згодом переїхали до родичів у Бахчисарай.

Сподвижниця Шефіки **Ільхаміє Тохтар** була делегаткою Всеросійського з'їзду мусульманок в Казані у квітні 1917 року. Була учасницею з'їзду народів Росії в Києві. У серпні стала членкинею Тимчасового центрального бюро мусульманок Росії. Ільхаміє-ханім виконувала обов'язки голови Мусульманського жіночого комітету в Акмечеть і від цього міста була обрана до Курултаю. Її подруга Аніфе Боданинська згадувала Ільхаміє Тохтар молодю красивою жінкою, що отримала хорошу освіту. Але про Ільхаміє лишилося вкрай мало інформації.

Хатідже Авджи – членкиня мусульманського жіночого комітету в містечку Туак, депутатка кримського Курултаю. Про неї збереглося найменше відомостей.

Як помітно із життєписів, після 1917 року біографічні відомості про лідерок кримських татар обриваються, що свідчить про відсутність співпраці з владою більшовиків. Натомість в публікаціях про більшовицький період можна знайти імена кримських татарок та згадки про їхнє перебування в комуністичній партії, їхню участь у місцевих театрах, інших культурних подіях Криму.

Це був нетривалий період в житті Кримського півострова, але він є надважливий для історичної епохи та для визнання демократичних цінностей, рівності виборчих прав у житті кримських татар через конституційне закріплення демократичних прав і свобод. Іншим важливим моментом є те, що кримські татарки були не лише активними діячками та просвітницями, а й лідерками своєї громади, що закріпилося підтримкою виборців і надало їм представницький мандат в I кримськотатарському Курултаї.

Після анексії Кримського півострова у березні 2014 року на материковій частині України значно зросла увага до кримських татар, їхньої історичної і культурної спадщини. Це зумовило початок відродження культурної спадщини, книговидання, переклади кримськотатарських творів українською мовою. Головним чином у цьому напрямі співпрацюють Міністерство інформаційної політики, Інститут національної пам'яті, мусульманські організації України. Переважно з історії кримськотатарського народу досліджують національно-визвольний рух до 1917 року, депортацію кримських татар з Криму радянською владою. Інтерес і потреба в цих дослідженнях пояснюється маловідомістю чи невідомістю цього періоду українському суспільству.

Втім, з невеликої кількості виданої літератури темі жіноцтва відводиться небагато уваги. Їхня участь розглядається в контексті національно-визвольного руху. У першому нарисі журналіста та дослідника Юнуса Кандима «1917 р. Курултай. Як це було», перекладеному українською мовою у 2016 році, тільки оглядово згадується про участь жінок та про демократичні принципи першої конституції кримських татар. У його наступній книзі «Не заросте травою поле бою...», яка присвячена муфтію, голові I Курултаю Номану Челебіджихану і є найповнішим збірником матеріалів про нього, написана окрема глава про жіноцтво «Подих свободи. Деякі зауваження про період Курултаю (1917–1918) та пов'язане з ним питання становище кримськотатарських жінок». У 2017 році книгу було перекладено українською мовою.

На замовлення Мінінформполітики видана книга науковця Андрія Іванця «Перший Курултай: від кримськотатарських установчих зборів до національного парламенту», у якій представлена систематизація подій в Криму у 1917–1918 роках, детальне вивчення архівних матеріалів про державотворчі процеси цього періоду, відомих кримськотатарських постатей та діячів. Книга структурована за подіями, які передували скликанню I Курултаю. Окремі

абзаци присвячені діяльності кримських татарок, їхнім рухам, участі у кримських організаціях.

У 2018 році українські видавництва «Майстер книг» та «К.І.С.» розпочали випуск серії «Кримськотатарська проза українською», у якій передбачають друк кримськотатарської літератури від класиків до сучасних письменників. Видані перші книжки – збірки кримськотатарської прози «І народився день», до якої увійшли твори одинадцяти кримськотатарських авторів, які належать до різних історичних епох і літературних стилів (Ісмаїла Гаспринського, Номана Челебіджіхана, Османа Акчокракли, Асана Сабрі Айвазова, Дженгіза Дагджи, Юсуфа Болата, Шаміля Алядіна, Уріє Едемової, Шевкета Рамазанова, Ервіна Умерова, Таїра Халілова), і «Мердивен» – твори класика кримськотатарської літератури, письменника, поета і публіциста Шаміля Алядіна (1912–1996 рр.). Ініціатива була підтримана Українським культурним фондом, який координується Міністерством інформаційної політики, що допомогло безоплатно поширити видані книги в освітніх закладах⁹. Це далеко не весь перелік виданих книг за цей період, але які мають історичну чи ціннісну вартість, допомагають розкрити багатство і колорит, традиції кримських татар. Ці маркери є цінні для пізнання культури народу і в конструкті колективної пам'яті.

Якщо у 2015 і 2016 році перекладів з кримськотатарської на українську не було, то у 2017 році була перекладена одна книжка, а в 2018 році було вже два переклади з кримськотатарської мови. Втім, із запланованих перекладів присутня тільки одна авторка-кримська татарка.

Досі в Україні не досліджена спадщина Шефіки Гаспринської, її творів і листів, переклади яких слугували б популяризації кримськотатарської діячки та більше розкривали б історичні процеси Криму, відкривали б нові персоналії. Немає перекладів публікацій журналу «Алемі нісван» («Жіночий світ»). Тут варто зауважити, що в Туреччині, де Шефіка проживала тривалий час, досліджена її діяльність турецькими науковцями Сенгюль Хаблемітоглу й Неджіп Хаблемітоглу у книзі «Шефіка Гаспринська та рух турецьких жінок у Росії». Натомість в Україні ні перекладів іноземних праць, ні вітчизняних про кримських татарок немає.

Така ж ситуація з місцями пам'яті. Ні назв вулиць, ні постаментів, дощок пам'яті, які були б присвячені кримськотатарським проводиркам, немає ні в Криму, ні на материковій частині. Тут до слова варто сказати, що у Криму є пам'ятники І. Гаспринському (у Бахчисараї, Сімферополі), жертвам депортації – монумент в Судаку, пам'ятний знак в Севастополі, пам'ятний знак у Міжводному. До 2014 року на материковій частині України не було жодного пам'ятника чи пам'ятної дошки кримськотатарським діячам. Перша меморіальна дошка відкрита духовному лідеру Криму Н. Челебіджіхану на Чернігівщині в м. Ічня на залізничному вокзалі тільки у 2017 році. Через нестачу знань та популяризації історичного матеріалу про персоналії відсутнє належне підґрунтя для формування колективної пам'яті.

Таким чином, політика емансипації, з якою асоціюють період національно-визвольного руху кримських татар, роботу І Курултаю, не знаходить належної уваги дослідників. Жіноча історія лишилася невидима, а відтак і невідома українській аудиторії. Сучасна політика формується на основі відомих джерел і праць науковців, тому є необхідність у дослідженні жіночих історій Криму, їхньої діяльності.

⁹ Презентація книжок про історико-культурну спадщину кримських татар з нагоди виходу книжок із серії «Кримськотатарська проза українською» (2018). Прес-конференція // Міністерство інформаційної політики України, Кримськотатарська література українською. – URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2584904-prezentacia-knizok-iz-serii-krimskotatarska-proza-ukrainskou.html> (дата звернення: 08.02.2019).